

İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü

Osmanlı Devleti'nde harp malzemeleri üretimini sağlayan tesisler, II. Mahmut döneminde Tophane Müşiriyeti şeklinde düzenlenmiş, 1909 yılından itibaren İmalât-ı Harbiye Müdüriyeti olarak anılmaya başlamıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzasından sonra İstanbul'daki İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğüne bağlı fabrikaların, askerî amaçlı üretimleri durdurulup; ticarî üretime başlamışlardı. İstanbul'un müttefikler tarafından fiilen işgal edilmesi sonucu buradaki silâh ve mühimmat fabrikalarının çalışmaları, tamamen sona ermişti. Bu durum, Millî Mücadele'de silâh ve mühimmat temini açısından büyük bir sıkıntı meydana getirmişti.

İstanbul ve civarındaki askerî fabrikalarda askerî malzeme üretimi durduktan sonra Eskişehir'deki demiryolu fabrikasında rayların eritilmesi suretiyle top kamaları dökülmesi, Yahşihan'da küçük bir atölyede İngiliz fişeklerinin değiştirilmesi, Antep'te şehir içinde el bombası ve piyade fişeği yapılması, Maraş'ta açılan bir atölyede elbise ve benzeri ihtiyaçların karşılanması gibi muhtelif imkânlar harekete geçirilerek askerî ihtiyaçların teminine çalışılmıştır. Bunlardan başka yine Eskişehir'de Batı Cephesi Komutanlığı bünyesinde bir **İmalât-ı Harbiye Müdüriyeti** kurulmuştur. Ayrıca Erzurum, Ankara, Keskin, Kayseri, Konya tamirhaneleri birçok yokluklar, zorluklar içinde silâh tamirâtı, topçu ve piyade mühimmatı tahvil ve islahı, hartuç hazırlanması, harp malzemesi imali gibi ordunun şiddetle ihtiyaç duyduğu malzemeleri yetiştirmeye çalışmışlardır.

Bir taraftan yukarıda zikredilen faaliyetlerin tek elden ve düzenli bir şekilde yürütülmesi düşüncesi, diğer taraftan İstanbul'daki İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü emrindeki tesislerin ticarî bir mahiyet almış olması ve özellikle 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgale maruz kalması ile askerî imalât faaliyetlerinin zorlaşması, Ankara'da yeni bir **İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü**nün kurulması mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Millî Savunma Bakanlığında Genelkurmay Başkanlığı, Cephe Komutanlıkları, Merkez Ordusu Komutanlığı, Beşinci Kolordu Askeralma Hey'eti Başkanlığı ile Ankara Komutanlığına gönderilen 10 Ocak 1921 tarihli tamimde, **İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü**nün Ankara'da teşkil edildiği bildirilmiştir. İlk anda İstanbul'dan Anadolu'ya getirilebilen tezgâhlar ve ustalar marifetiyle Ankara, Keskin ve Eskişehir'de küçük çapta silâh fabrika ve tamirhaneleri kurulmuştur. Bu tesisler, Millî Mücadele'nin sonuna kadar Türk ordusunun ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmışlardır. Bu müessese, 1930 yılından itibaren **Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü** adını almış; 1950 yılında **Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü** şeklinde yeniden düzenlenmiştir.

Asım Paşa 1920-1925, Osman Zâtî (KOROL) Paşa 1925-1932, Tümgeneral Eyüp DURUKAN 1932-1941, Tümgeneral Sırrı SEYREK 1941-1946, Tümgeneral Fikret KARABUDAK 1946-1948, Y. Müh. Tümgeneral Ekrem AKBAY 1948-1950 yılları arasında genel müdürlük görevinde bulunmuşlardır.

Millî Mücadele esnasında Türk ordusunun elinde Osmanlı yapısı silâhların yanı sıra Alman ve Rus silâhları ile bir miktar da İngiliz ve Fransız yapısı silâhlar bulunmakta idi. Bu silâhların mermileri ve önemli parçaları birbirine uymuyordu. Türkiye'deki mevcut silâh fabrika ve tamirhanelerinde, bu çeşitli tip ve çaplardaki silâhların bakım ve onarımı tam anlamıyla yapılamamakta idi. Bu da haliyle ordunun vurucu gücünü azaltıyordu. Halbuki Türk ordusunun karşısındaki Yunan ordusu, İngiliz yapısı tek tip silâhlarla mücadele etme imkânına sahipti. Türkiye'deki fabrikalarda, uzun yıllar mevcut silâhların tek tipe çevrilmesi, böylece cephe açısından birliğin sağlanması çalışmalarına ağırlık verildiğini görmekteyiz.

İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün kuruluşunun asıl gayesi, ihtiyaç duyulan silâh ve mühimmatın yurt içinde imalini

gerçekleştirebilecek bir millî harp sanayiinin mevcudiyetini sağlamaktı. Bu gayeye ulaşmak için Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığının yürüttüğü çalışmalar sonunda, harp sanayii tesislerinin bir bütün halinde Kızılırmak kavsî içerisindeki **Kırıkköy**'de (Bugünkü Kırıkkale) tesis edilmeleri kararına varılmıştır. Böylece birbirlerinin ürünlerini alıp değerlendirecek olan fabrikalar arasındaki ulaşım meselesi kolaylıkla halledileceği gibi, enerji ihtiyacı da Kızılırmak'a kurulacak türbinlerle sağlanacaktı. En önemlisi ise, etrafındaki dağlar ve öteki engellerle tabii bir şekilde korunmakta olan Kırıkkale bölgesinin, güvenlik açısından elverişli bir yer olması idi.

1921 yılında mevcut imkânlarla kurulan **Ankara Marangoz Fabrikası** ve **Gazi Fişek Fabrikası**, harp sanayii sahasında tesis edilen ilk fabrikalardır. Millî Mücadele'nin sonunda ülkemiz büyük ölçüde tahrip olmasına ve milletimiz bütün maddî imkânlarını sonuna kadar harcayarak zayıf düşmesine rağmen, Cumhuriyetin ilânını takiben harp sanayiinin kuruluşu için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamıştır. Her biri sahasında Türkiye'de kurulan ilk tesis olma özelliğini taşıyan askerî fabrikaların 1937 yılına kadar kuruluşları tamamlanmış ve 1939 yılından itibaren son fabrikalar da mevcut imkânlar içerisinde üretime geçmişlerdir. Böylece silâh, mühimmat, kimyasal maddeler ve askerî malzeme sahalarında üretim yapan bir kara harp sanayii büyük ölçüde vücuda getirilmiştir. Bu dönemde kurulan diğer fabrikalar şunlardır:

Ankara Silâh Fabrikası (1923)

Kırıkkale Topçu Mühimmatı Fabrikası (1925)

Kırıkkale Çelik Döküm ve Haddehanesi (1926)

Kırıkkale Pirinç Döküm ve Haddehanesi (1926)

Ankara Fişek Fabrikası (1928)

Kayaş Kapsül Fabrikası (1930)

Kırıkkale Tüfek Fabrikası (1935)

Kırıkkale Nitroselüloz Barut Fabrikası (1936)

Kırıkkale Top Fabrikası (1937)

Bu faaliyetlerde iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, o yıllarda Türkiye'de bu tesisleri kuracak teknoloji olmadığı için, çoğu yabancı firmalara ihaleye verilmek suretiyle kurulmuştur. Bunların çoğunluğunu Alman firmaları teşkil etmiş olup, bir Fransız, bir İsveç ve bir de Macar firması, bazı fabrikaları tesis etmiştir.

İkinci önemli husus, inşa edilen tesislerin kalitesi, üretim kapasitesi ve teknik donanımının, yürürlükteki Alman nizamnâmelerine uygun olması keyfiyettir. Bir firma ile mukavele imzalanırken, bu hususta da maddeler ilâve edildiği görülmektedir. O zamanki Alman standartları esas alınıp, fabrikaların her türlü donanımının bu standartlara uygun olmasının istenmesi, çağdaş teknolojiye sahip olmak açısından önemli bir tasarruf olarak kabul edilmelidir.

Müteahhit firmalar, tesisleri işletecek mühendis ve işçilerin eğitimini de üstlenmişlerdir. İhaleye verilen bir fabrikanın inşası tamamlanıncaya kadar, müteahhit firmalar, o sahada faaliyet gösteren Avrupa'daki bir fabrikada Türk personelin eğitimini sağlayarak işi öğrenmelerine yardımcı olacakları gibi, icap ettiği zaman Avrupa'dan yetişmiş eleman getirmeyi de taahhüt etmişlerdir.

Hava harp sanayiinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. 1925 yılında açılan **Kayseri Uçak Fabrikası** ile **Eskişehir Uçak Tamir Fabrikası**, bu sahada faaliyete geçen ilk tesislerdir. Versailles Anlaşması ile savaş uçağı yapması yasaklanmış olan Almanya'nın **Junkers** firması ile Millî Savunma Bakanlığı arasında imzalanan mukavele ile **TOMTAŞ** isimli şirketin kuruluşu sağlanmıştır. Bu şirket eli ile motor, iniş takımları, gösterge cihazları gibi teknik donanımı yurt dışından temin edilerek ahşap gövdeli uçakların montaj suretiyle imali, bakım ve onarım hizmetlerini vermek maksadıyla kurulmuş olan bu fabrikalar, tam anlamıyla üretime geçmeye fırsat kalmadan, ticarî sebepler yüzünden 1928 yılında faaliyetlerine son vermek mecburiyetinde kalmışlardır.

Daha sonra Millî Savunma Bakanlığının emrine geçen Kayseri Uçak Fabrikası tesislerinde 1930 yılından itibaren lisans alınmak suretiyle İngiliz **Curtiss Hawk-III** tipi av uçaklarından 40 adet, **Curtiss Fledling** tipi uçaklardan 7 adet imal edilmiştir. Bu uçaklardan ilk üretileni, Atatürk tarafından İran'a hediye edilmiştir.

1938 yılında aynı tesislerde Polonya'dan satın alınan **Panstwone Zaklady Lontmieze** lisansı ile 20 adet **P 24 G** av uçağının imal edildiği bilinmektedir.

Lisans almak suretiyle yapılan imal faaliyetleri de fazla uzun sürmemiş, Kayseri ve Eskişehir'deki tesisler, tamir ve bakım merkezi haline getirilerek imalâtta vaz geçilmiştir.

Her şeye rağmen Türkiye'de millî kaynaklara dayalı bir harp sanayiinin kurulması düşüncesi, varlığını muhafaza etmiş ve İkinci Dünya Harbi'nin başladığı bir sırada bu yolda yeni bir teşebbüse geçilmiştir. Bu defa Türk Hava Kurumunun öncülüğünde, ülkelerinin Alman orduları tarafından işgali üzerine Türkiye'ye sığınan Polonyalı teknik elemanlarla da işbirliği yapılarak 1939-1941 yılları arasında **Etimesgut Uçak Fabrikası** kurulmuştur.

Bu fabrikada 1941-1945 yılları arasında İngiltere **De Havilland** lisansı ile 120 adet ahşap gövdeli **Miles Magister** okul uçağı, fabrika elemanları tarafından projelendirilen 1 adet **THK-1** askerî taşıt plânörü, **Miles Magister** lisansı ile 6 adet **THK-3** plânörü, fabrika mühendisleri tarafından dizayn edilen 15 adet **THK-4** plânörü, 2 adet **THK-5** ambulans uçağı (Bir tanesi Danimarka'nın Falco şirketine satılmıştır.), 5 adet **THK-5A** turizm uçağı, 25 adet **THK-7** eğitim plânörü, 10 adet **THK-9** eğitim plânörü, 3 adet **THK-10** hafif nakliye uçağı, 1 adet **THK-11** turizm uçağı, 1 adet **THK-13** uçan kanat plânör olmak üzere toplam 143 uçak, 57 plânör imal edilmiş; **THK-12** yolcu uçağı, **THK-15** madenî gövdeli eğitim uçağı, **THK-16** madenî gövdeli jet uçağı ile **THK-14** plânörü de proje safhasında kalmış, üretime geçilememiştir.

Fabrikanın Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğüne devrinden sonra, 1955-1959 yılları arasında **MKE-4 UĞUR** adlı uçaktan 57 adet imal edilmiştir. Ancak bu fabrika da daha sonra **Mineopolis Moline Türk Traktör Şirketi**'ne devredilerek, uçak üretimine son verilmiştir.

Özel sektör yatırımı olarak İstanbul'da 1935 yılında **Nuri DEMİRAĞ** uçak fabrikası açılmış, 12 adet **NU. D 36** tipi uçak ve çok sayıda plânör imali gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bu fabrikanın ürettiği uçak ve plânörlerin tek müşterisi olan Türk Hava Kurumu tarafından satın alınmaması üzerine maddî krize giren fabrika, çeşitli sıkıntılardan sonra 1952 yılında kapanmıştır.

Harp sanayiinin diğer bir kolu da, deniz harp sanayii veya gemi inşa sanayiidir. Çalıştığımız dönem içerisinde bu sahada da imkânlar nispetinde faaliyet gösterilmiştir. Genel olarak ticarî amaçlı gemi inşa tesisleri, daha Osmanlı devrinden itibaren çalışmalarını sürdürmüş olmakla birlikte, askerî amaçlı Camialtı ve Haliç Tersaneleri görülmektedir. Bu tersaneler, Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulup, çeşitli devirlerde değişikliklere uğradığı gibi, Türkiye

Cumhuriyeti devrinde de çağın getirdiği teknolojilere sahip olmaları için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan başka, kökü 1908 yılına kadar giden ancak Türkiye Cumhuriyeti devrinde 1933 yılında gerekli kanunî düzenlemeler yapılarak kuruluşu ve donanımı tamamlanan **Gölcük Tersanesi**, bugün de deniz harp sanayiinin en büyük tesisi olarak bilinmektedir.

Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarında donanmaya büyük önem vermiş, fırsat buldukça **Adatepe** ve **Zafer** muhripleri gibi savaş gemileri ile seyahat edip, bu gemilerin mürettebatı ile yakından ilgilenerek, gemilerin hatıra defterlerine Türkiye Cumhuriyeti donanması ve personelini öven yazılar yazmıştır. Deniz harp sanayii tesislerinin inşasına, kara harp sanayii ve hava harp sanayii tesislerinden sonra başlanmış olduğunu biliyoruz. İşte bu sırada Atatürk'ün, denizcilere moral vermek üzere donanmayı ziyaret ettiği, savaş gemileri ile seyahat ettiği, personele yakın alâka gösterdiği düşünülebilir.

Birinci Dünya Harbinden intikal eden **Yavuz** zırhlısının Gölcük'te havuzlanarak tamirinin yapılıp, donanmanın emrine verilmiş olması, son derecede büyük bir başarı olmuştur. Çünkü Yavuz zırhlısı, daha birçok devletin sahip olmadığı ve üstün niteliklere sahip bir gemi idi. Gölcük'te bu şekilde başlayan çalışmalar devam etmiş ve 1934 yılından itibaren Gölcük Tersanesi, imal faaliyetlerine başlamıştır. Atatürk'ün sağlığında bu tersanede imal edilen ilk gemiler, denize indirilmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra da devam eden çalışmalarla, deniz harp sanayii daha ileri seviyelere getirilmiştir.

Bu dönemde dışardan satın alınan gemilerin de ilâvesiyle 5 gemiden teşekkül eden bir harp filosu, 4 gemiden teşekkül eden bir ihtiyat filo, 3 gemiden teşekkül eden bir denizaltı filosu, 3 gemiden teşekkül eden bir mayın arama ve tarama filotillası, 3 gemiden teşekkül eden bir avcı botları filotillası meydana getirilmiştir. Gerek imal ve tamir edilen, gerekse satın alınan gemilerle oluşturulan Türk Deniz Kuvvetleri, bu dönemde Türk dış politikasında da önemli bir yer almıştır.

Harp sanayii ve bu sahada çalışan fabrikaların en önemli meselesi, ürettiği mallara alıcı bulma meselesidir. Bu sahada tek müşteri, devlettir. Dolayısıyla harp sanayii işletmeleri, ticarî kaygılarını bir tarafa bırakarak devletin getirdiği şartlar çerçevesinde satışlarını yapmak mecburiyetindedirler. İşte bu durum, zamanla, harp sanayii işletmelerinin ticarî bakımdan çok zor durumlara düşmelerine sebep olmuştur. Çünkü fabrikalar, tek müşteri olan devletin bazı zamanlarda çok az sipariş vermesi sonucunda boş kalmış ve çok az bir gelir elde ederek zaman zaman personelinin maaşlarını bile ödeyemeyecek duruma düşmüşlerdir. Bu problemi çözmek üzere devlet dışı sektörlere de uygun üretim yapabilmek ve bunların satışını sağlamak üzere 1932 yılında Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü bünyesinde bir **Ticaret Şubesi** teşekkül ettirilerek, ticarî faaliyete başlanmıştır.

Askerî fabrikaların eleman ihtiyacını karşılamak için eğitim faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir. Kuruluşu eskiye dayanan ve Osmanlı Devleti'nden intikal eden **Askerî Sanayi Mektebi**, uzun yıllar fabrikaların sanatkâr ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. 1932 yılında İstanbul'dan Kırıkkale'ye nakledilen bu okul, bir sanat lisesi haline getirilerek **Askerî Sanayi Lisesi** adını almıştır.

Askerî fabrikalara mühendis, teknisyen ve işçi yetiştirmek üzere eğitim faaliyetleri de yapılmıştır. Bu faaliyetler, okullarda verilen eğitimden başka, yurt dışına tahsile gönderme, yurt dışından mütehassıslar getirme ve bir de fabrikaların kuruluş mukavelelerinde yer almış olan müteahhit firmaların yerine getirmekle yükümlü tutuldukları eğitim hizmetleri şeklinde görülmektedir. Türkiye'de öğrenim imkânı olmayan branşlarda mühendislik tahsili yapmak üzere 1924-1933 yılları arasında Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından 61 lise ve Askerî Sanayi Mektebi mezunu,

Avrupa ülkelerine gönderilmişlerdir.

Bir taraftan yurt dışına öğrenci gönderilirken, diğer taraftan da fabrikaların ihtiyacı olan çeşitli branşlardaki yetişmiş elemanlar, çeşitli Avrupa ülkelerinden getirilmiştir. 1926-1937 yıllara arasında birer veya ikişer yıllık mukavelelerle toplam 43 eleman değişik fabrikalarda görevlendirilmişlerdir.

Ülkemizde sosyal sigorta, iş hukuku, emeklilik, malûliyet halleri ile ilgili ortak bir uygulamanın olmadığı yıllarda Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü, kendi bünyesinde bazı özel kanunlarla bu esasları düzenlemeye çalışmıştır.

Bu konuda belli başlı iki tane kanunî düzenleme yapılmıştır. Birincisi 2 Haziran 1926 tarih ve 895 sayılı **İmalât-ı Harbiye Teavün ve Sigorta Sandığı**